

Por último, al responder al cómo del progreso, Herrera definirá lo que es su propuesta de un *retroceso sustentable*. En palabras de la autora y haciendo un guiño al pensamiento de André Gorz, nos dirá:

Un retroceso que permita la viabilidad ecológica sin tener en cuenta de forma prioritaria, como se ha tenido hasta ahora, los deseos consumistas del ciudadano occidental. La viabilidad ecológica ha de concretarse en un modelo de menos consumo, en un modelo alternativo a nuestra actual razón productivista [...] Si lográsemos tal viabilidad, estaríamos priorizando la conservación en su ser de miles de millones de humanos y no humanos, en definitiva, estaríamos en vías de programar un progreso con justicia. (Herrera, 2018: 67-68)

Herrera no se conformará con dar una definición de su propuesta, en el último capítulo explicará cómo implementar esa idea de progreso en las instituciones políticas de las sociedades occidentales. De

manera coherente y rigurosa, su propuesta ética se extiende al terreno político y exige, alejándose de cualquier tipo de populismo, un modelo democrático más republicano que el actual y más deliberativista.

La conspiración de la ignorancia es una obra importante para la reflexión ética y política del presente, donde más que nunca nos acucian los problemas relacionados con la justicia y el progreso. Herrera establece hipótesis, examina argumentos y elabora una propuesta filosófica y rigurosa. Como he comentado en otras ocasiones, Herrera consigue un objetivo poco habitual en la literatura al uso: más que escribir para un posible lector, habla con un potencial interlocutor y deja abierta la puerta para que este plantee sus propias preguntas y esgrima sus propias respuestas. En este intento de conversación con su potencial interlocutor, la obra incita a la reflexión y al posicionamiento. El lector podrá decidir por sí mismo.

Iván Teimil García

Escuela de Arte de Cádiz

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1264>

VERGÉS GIFRA, Joan (ed.) (2018)

Jaume Balmes: Quin llegat, avui?

Girona: Publicacions de la Càtedra Ferrater Mora de Pensament Contemporani (Noms de la Filosofia Catalana, 14), 431 p.

ISBN 978-84-9984-458-9

La Càtedra Ferrater Mora de la Universitat de Girona ha publicat el darrer volum de la col·lecció «Noms de la Filosofia Catalana», que va nàixer amb la voluntat d'estudiar i presentar l'obra d'intel·lectuals destacats de la filosofia catalana dels segles XIX i XX, com ara Eusebi Colomer, Eugeni d'Ors, Joaquim Xirau, Joan Maragall, Raimon Panikkar o Llorens Barba, entre

molts altres. Aquest volum, que ja és el catorzè de la col·lecció, presenta un recull de divuit articles que estudien diversos aspectes de la biografia i del pensament de Jaume Balmes i Urpià (Vic, 1810-1848) i de la influència que va exercir en el pensament català del segle XX. La publicació és fruit d'un simposi que fou pensat per, tal com afirma Joan Vergés al prefaci, *revisitar*

l'obra de Balmes «per tal de comprovar quin llegat en queda, avui, si es que en queda cap» (p. 12). El simposi, anomenat Simposi Trias, va tenir lloc a Vic els dies 23 i 24 de novembre de 2016.

Tot i ser una de les figures més destacades de la intel·lectualitat catalana i espanyola del segle XIX, la cultura catalana manté actualment una relació *delicada* —tal com la descriu l'editor de l'obra— amb la figura i l'obra de Jaume Balmes i, per extensió, amb tota la filosofia del segle XIX. Per entendre aquesta situació, que podem concretar a afirmar la desaparició gairebé completa de Balmes del nostre panorama intel·lectual i del món del ensenyament, cal llegir amb atenció els dos primers articles de l'obra, que estudiem en les vicissituds per les quals ha passat el llegat de Balmes al llarg de la història recent. En «Glòria i dissort de Balmes en el segle XX», Conrad Vilanou Torrano (Universitat de Barcelona) estudia la presència, la fama i les diverses concepcions que es crearen sobre la figura Balmes al segle passat, durant el qual es celebraren dos centenaris. En el centenari del seu naixement (1910), Balmes fou utilitzat com un símbol per modernitzar el catolicisme a Catalunya i dinamitzar l'anomenat *noucentisme catòlic*; en el centenari de la seva mort (1948), celebrat en ple franquisme, Balmes esdevingué una de les insígnies del règim franquista i «un dels pals de paller ideològic, juntament amb Menéndez Pelayo, del nacionalcatolicisme» (p. 18), que es refugià en la figura de Balmes per ser admès internacionalment. Segons Vilanou, aquests dos esdeveniments marquen les tres lectures amb les quals, d'acord amb els interessos ideològics i polítics de cada moment, s'ha interpretat l'obra i la figura de Balmes: la primera, la lectura noucentista (1910-1936); la segona, la franquista (1943-1957), i la tercera, i molt breu, la lectura progressista i liberal, d'acord amb els nous temps, que coincideix amb la transició política de la dècada de 1970. Aquest és un pro-

cés de llarg recorregut que demostra que Balmes, tot i trobar-se actualment en un oblit gairebé absolut, va assolir un paper cabdal en el camp de la política i de la cultura del segle XX.

D'acord amb aquesta periodització dels perfils de Balmes, el segon article de l'obra exposa dues interpretacions polítiques de la seva ànima: la regionalista, que el concep com un defensor de l'estat plural, i la centralista, que el concep com un membre actiu de la construcció d'una Espanya políticament unitària. En aquest article, titulat «*El Criterio*, vida i èxit d'una idea», Ignasi Roviró Alemany (Universitat Ramon Llull) estudia la recepció i la influència d'una de les obres més reeixides de Balmes, publicada l'any 1845 i editada més de 140 vegades. Com la mateixa figura de Balmes, *El Criterio*, que l'any 2018 va celebrar 175 anys de vida, també ha estat interpretada des de diversos prismes: el de la lògica, el de la pedagogia i el de la psicologia. A més d'oferir dades sobre les edicions de l'obra, Roviró repassa el transcurs vital de la lectura psicològica d'*El Criterio*, que, a inicis del segle XX, fou presentada com una obra de mentalitat catalana o una «expressió pròpia de l'estructura de l'ànima del nostre poble» (p. 70). Conseqüentment, la figura de Balmes es va incorporar a l'imaginari col·lectiu del catalanisme, que tenia fondes arrels en la tradició catalana dels grans pensadors medievals, com Ramon Llull o Lluís Vives. Així, *El Criterio*, inicialment concebut com un text de lògica, fou subjecte d'un procés de catalanització i de popularització, amb traduccions que la feren assequible a tothom, quelcom que contradeia la imatge d'un Balmes universal que escrivia en llengua espanyola. Tanmateix, amb l'esclat de la Guerra Civil i l'arribada de la dictadura franquista, es va eliminar la interpretació que havia promogut el regionalisme catòlic català i es promocionà la interpretació exclusivament lògica i pedagògica de l'obra. Però,

més enllà de la recepció i de les interpretacions posteriors que se'n van fer, cal destacar l'article «Valoració de *El Criterio* de Jaume Balmes», on Joan Ordi i Fernández descriu, selecciona, tradueix i comenta algunes de les formulacions d'*El Criterio*, que agrupa en diversos temes —com ara metafísica, ètica, voluntat, felicitat o religió. Seguint Ordi, podem descriure l'obra balmesiana com un manual per pensar bé i prendre decisions assenyades, és a dir, «un conjunt de reflexions i regles sobre com s'ha de dirigir l'enteniment humà perquè encerti en els seus judicis pràctics» (p. 211). *El Criterio* sintetitza els aspectes essencials de la proposta filosòfica de Balmes i delimita l'abast de la filosofia, que, en paraules d'Ordi és «la integració estratificada i jeràrquica de les facultats de l'home per tal que la vida de cada individu s'acosti a un ideal de completesa i excel·lència racional i ètica alhora» (p. 224), que és, podríem dir, la revelació cristiana. Amb aquesta voluntat de desenvolupament antropològic, Balmes també va delimitar la funció propedèutica de la filosofia respecte de la teologia.

En la mateixa línia dels dos primers articles se situa el treball «La veritat és la realitat de les coses: Breu història de la fortuna de Jaume Balmes», de Nazzareno Fioraso (Universitat de Verona), on s'exposa l'èxit del pensament balmesià en el si de la intel·lectualitat espanyola contemporània. L'autor parteix de la tesi següent: «no podem disminuir la importància ni la influència [de Balmes] en la formació filosòfica espanyola durant tot el segle XIX i part del XX, i potser tampoc el seu paper de filòsof original» (p. 189). Amb aquesta idea, Fioraso reconstrueix la història de la fortuna —en el sentit de la *Wirkungsgeschichte* de Gadamer— de les obres de Balmes en el segle XX i intenta explicar les fluctuacions del seu èxit.

Conrad Vilanou, en el seu article, també destaca una doble faceta de Balmes: la de polític i la de pedagog, «amb

la qual cosa va esdevenir un referent de les polítiques educatives i socials del segle passat» (p. 18). És precisament el pensament polític balmesià el que analitzen els dos textos següents del compendi: «L'experiència de la revolució», d'Antoni Mora, on es conclou que Balmes, en la mesura que intentava incidir en la política del moment amb el seu pensament, fou, a més d'un filòsof polític, un *publicista*, i «La matriu balmesiana del pactisme polític», de Pompeu Casanovas (Universitat La Trobe, Melbourne i Universitat Autònoma de Barcelona), que percep en el pensament polític de Balmes la primera formulació del pactisme polític català del segle XIX. Casanovas estudia el model regulatori de Balmes, que és «un conjunt conceptual de regles, normes i guies de conducta que serveix com a patró de conducta política» (p. 137) amb connexió amb el pactisme, que és la perspectiva cultural i jurídica que va servir de fonament al dret públic català dels segles XII al XVIII. L'autor, després de sintetitzar les tres fases del pactisme català —jurídica, tardana i política—, focalitza l'atenció en la tercera, en la qual situa el pensament polític balmesià.

Però Balmes també fou una fita remarcable en l'evolució del periodisme català, car va conrear el periodisme polític al segle XIX a través de l'articulisme doctrinal. De la vessant periodística de Balmes se'n ocupa Josep Maria Casasús i Guri (Universitat Pompeu Fabra i Institut d'Estudis Catalans), amb l'article «La posició de Jaume Balmes en l'evolució del periodisme català», on s'analitza el rol que va desenvolupar en l'evolució de l'articulisme doctrinal català. Però també se'n ocupa Lluís Quintana Trias (Universitat Autònoma de Barcelona), amb l'article «Notes sobre la influència de Balmes en l'obra de Mañé i Flaquer», on s'estudia la influència que va exercir el filòsof en algunes opinions del periodista Joan Mañé i Flaquer (1823-1901) sobre diversos aspectes urbanístics i estètics.

A «Jaume Balmes en el laberint del seny», que és una anàlisi gairebé psicològica de la figura de Balmes, Ramon Alcoberro (Universitat de Girona) afirma que el vigatà, empès per la por i perfectament conscient de la complexitat del món, aspirava a l'ordre, el qual, tal com va descriure en la *Filosofia fundamental* (1846), estableix el sentit comú. Alcoberro considera que el pensament balmesià «gira al voltant del principi d'ordre i és, clarament, metòdic» (p. 180) i que Balmes «ni fou carlí, ni és estrictament catalanista, sinó una persona d'ordre» (p. 179). A dalt de tot d'aquest ordre o d'aquesta jerarquia, que aplica tant a la metodologia com a la seva filosofia, Balmes hi situa la fe religiosa, a la qual se sotmet la raó i tota filosofia. Alcoberro, d'acord amb la descripció més generalitzada del vigatà, també observa que Balmes, en afirmar el sentit comú com a principi universal, va intentar acordar la modernitat i la tradició, o, també, l'idealisme i el realisme.

Alguns articles del recull vinculen el pensament de Balmes amb algun destacat autor català. En primer lloc, amb el bisbe de Vic, Josep Torras i Bages (1843-1916), que fou un dels membres més influents de la cultura catalana en subratllar la contribució del pensament balmesià a la tradició catalana. Per Torras i Bages, Balmes representa el corrent filosòfic del tomisme universal arrelat a Catalunya i *El Criterio* és la materialització o síntesi del seny català. L'article «Consciència i tradició en Jaume Balmes i Josep Torras i Bages», d'Abel Miró (Universitat de Barcelona), vincula la noció de consciència de Balmes amb el concepte de tradició de Torras i Bages, per qui «la tradició és com la memòria o, dit d'una altra manera, com l'autoconsciència d'un poble» (p. 353).

En segon lloc, amb Francesc Pujols (1882-1962) i Eugeni d'Ors (1881-1954): en l'article «Cercant el Pol Nord: Una psicologia de l'art d'arrels balmesianes en l'obra d'Eugeni d'Ors i Francesc

Pujols», Iván Sánchez-Moreno (Societat Espanyola d'Història de la Psicologia) es pregunta si, a pesar de les fortes crítiques que va rebre, cal considerar la influència del pensament de Balmes en les concepcions estètiques de tots dos filòsofs com l'inici d'un nou corrent de psicologia de l'art fonamentat en els processos de recepció estètica. El títol de l'article parteix de l'opinió negativa que tenia Ors de la figura de Balmes, car «considerava que, en cas de prendre's *El Criterio* de Balmes com una guia, hom no arribaria a descobrir ni el pol Nord» (p. 249). Sánchez-Moreno també analitza la presència de la psicologia neoescolàstica de Balmes en l'obra dels autors esmentats. Ara bé, per introduir-nos en la proposta estètica del nostre pensador són interessants els articles següents: «El pensament estètic de Jaume Balmes», de Joan Cuscó i Clarasó (Universitat de Barcelona i Societat Catalana de Filosofia), que el situa en l'estètica contemporània i el concep com un impulsor del pensament estètic català, i «Les idees literàries de Balmes», de Francesc Codina Valls (Universitat de Vic i UCC), que ressegueix l'evolució de les idees literàries de Balmes a partir dels seus escrits, les relaciona amb el seu pensament filosòfic i les emmarca en el debat cultural que tingué lloc durant la primera meitat del segle XIX. Codina divideix l'evolució de les ambicions literàries de Balmes en dues etapes: la primera, poètica i original, arriba fins al 1843; la segona, a partir del 1843, moralitzadora i ideològica, on se supedita l'art a la moral i a la religió.

L'article titulat «L'heretgia de Jaume Balmes: La incorruptibilitat de l'ànima dels animals i la palingenèsia de Francesc Pujols», de Max Pérez Muñoz (Universitat de Girona), també estudia la recepció d'algunes tesis balmesianes en les propostes de Francisco Vanclocha, Ignasi Casanovas i Francesc Pujols. L'autor exposa que el filòsof de Vic, en la *Filosofia fundamental*, conclou que els animals no humans tenen una ànima immaterial,

incorruptible i immortal, car «amb la mort, l'ànima de l'animal es reencarna en un altre cos» (p. 386). Tot i que la immaterialitat de l'ànima animal ja fou afirmada per Tomàs d'Aquino, les altres dues concepcions permeten «qualificar Balmes d'heretge» (p. 386). Cal destacar que, per mostrar aquesta influència i la posterior interpretació de Pujols, Pérez Muñoz rescata dos manuscrits inèdits de Pujols.

En tercer lloc, amb Ramón Turró i Darder (1854-1956), un altre filòsof català del segle XIX i començament del XX. En l'article titulat «Balmes i Turró: Acaarament d'esguards», Joan Boldú mostra que les diferències que separen Balmes i Turró són més pregones que les semblances que els uneixen. Boldú classifica aquestes diferències en tres aspectes: la formació, la metodologia —mentre Turró emprà el determinisme metòdic de Claude Bernard, Balmes es val de l'anàlisi, la crítica i l'observació interior— i la doctrina filosòfica.

Uns altres textos del recull intenten mostrar les aportacions i la vigència del pensament de Balmes en altres disciplines com ara l'antropologia —«La antropologia integral e integradora de Jaime Balmes: Una propuesta para el hombre de hoy», de Carmen María Chivite Cebolla (Universitat Catòlica d'Àvila)—, l'epistemologia —«L'epistemologia del testimoni de Jaime Balmes», de Mario Gensollen i Francisco Ramírez (Universitat Autònoma d'Aguascalientes), on, a partir dels seus escrits lògics, s'estudia la resposta de Balmes al debat escocès sobre el *testimoni* que contraposa el credulisme de Thomas Reid i l'autonomisme de David Hume— i la pedagogia de la religió —«L'ensenyament de la religió dins del nostre sistema educatiu: Reflexions a partir de l'obra de Jaime Balmes», de Jaume Codina (IES Cubelles i IES Les Vinyes).

A més d'una cronologia i de la bibliografia bàsica de Jaume Balmes, cada article del recull va acompanyat d'una extensa bibliografia.

A partir dels articles d'aquesta publicació podem concloure que Jaume Balmes fou un intel·lectual en llengua castellana que s'ocupà de diverses qüestions rellevants del seu context sociopolític; filòsof del sentit comú, articulista doctrinal i moralista, pedagog —en la mesura que s'interessà per l'educació de la religió— i teòleg, Jaume Balmes fou molt influent en la intel·lectualitat i la política del segle XX. La publicació d'un recull d'articles acadèmics sobre el seu pensament és fonamental per treure'l de l'oblit en el qual va caure a finals del segle passat —i del qual encara no ha sortit— i subvertir el desconeixement generalitzat que actualment tenim de l'obra balmesiana. De fet, més enllà d'ocupar el sostre del Saló de Sant Jordi del Palau de la Generalitat i les plaques de molts carrers del país, sembla que no existeix cap espai acadèmic on s'estudiï la figura i l'obra de Balmes de manera sistemàtica ni cap pla docent que inclogui la seva filosofia. En aquest sentit, Ignasi Roviró en el seu article afirma molt encertadament que Balmes «és l'oblidat més important dels nostres clàssics. Potser això és el que implica el fet de ser un clàssic» (p. 62). Tot i que caldria estudiar-ho amb detall, una de les causes d'aquest oblit són els usos i les apropiacions que els diversos agents de la política institucional han fet de la figura de Balmes al llarg de la història, els quals no han contribuït a perfilar una interpretació clara i rigorosa de l'obra ni del llegat filosòfic del vigatà. Tanmateix, tal com mostren alguns textos del recull, Balmes fou un autor de referència per la intel·lectualitat catalana i espanyola del segle XIX i un dels autors que més polseguera aixecà posteriorment —tant per ser condemnat com per ser adulat—. Considero que aquesta importància històrica de Balmes —que és, vull pensar, alhora política i filosòfica— constitueix una raó prou important per acostar-nos al seu llegat escrit, valorar-lo i intentar ressituar-lo en la cronologia de la filosofia catalana. La

recent publicació de la Càtedra Ferrater Mora és un intent reeixit d'aquesta aproximació a la figura i al pensament de Balmes, car ofereix coordenades essencials per començar-lo a estudiar. Concloc la present ressenya amb una d'aquestes coordenades: es tracta de les paraules conclusives de l'article de Nazzareno Fioraso, on s'afirma que Balmes «no ha de ser

presentat com un mer apòlogista o un escolàstic de segon nivell, sinó que cal recordar-lo com un intel·lectual compromès i profund que buscava, dins dels límits de les seves possibilitats i de les circumstàncies que va viure, la renovació del panorama cultural de la seva nació i, en última instància, també del conjunt d'Europa» (p. 210).

Maria Cabré Duran

Université de Fribourg

maria.cabreduran@unifr.ch

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1254>

DIMÓPULOS, Mariana (2017)

Carrusel Benjamin

Ciudad Autónoma de Buenos Aires: Eterna Cadencia, 278 p.

ISBN 978-987-712-116-2

«Además de conceptos y saberes, la filosofía lega imágenes» (p. 11). Así comienza el libro de Mariana Dimópulos, quien, como Benjamin, cultiva a la vez los oficios de escritora y traductora (ha publicado tres novelas y ha traducido a Adorno, Benjamin y Heidegger, entre otros). Esa simple frase ofrece una clave para comprender el tono del escrito: la autora evitará limitarse a la llave tradicional del concepto para ingresar en el universo que nos legó Walter Benjamin y echará mano, también, de las potentes imágenes que pueblan su producción y de aquello que desde antiguo linda con las imágenes: las ideas. La primera de ellas, con la que abre y cierra el libro, es menos original que significativa: se trata de la tan discutida imagen del materialismo histórico jugando al ajedrez, con la que el filósofo comienza uno de sus más discutidos escritos, las tesis *Sobre el concepto de historia*. Como es sabido, el materialismo histórico gana siempre la partida porque oculta en sí a la teología (pequeña

y fea) que prescribe sus movimientos. A partir de aquí, la relación entre el materialismo y la teología, y específicamente su convivencia en la obra de Benjamin, se descubre como uno de los hilos que recorren todo el libro.

El libro se compone de cinco capítulos, el primero de los cuales es «La crítica». Allí, a partir de una lectura original de los textos tempranos de Benjamin —en diálogo con el resto de su producción—, la autora revisa la relación entre la crítica de arte y la crítica en sentido kantiano, esto es, como investigación de los límites de nuestra posibilidad de conocer. Obra, verdad y saber serán conceptos claves de esta sección en la que las tradiciones del arte y de la filosofía dialogan gracias al centro que en sus discusiones ocupa la crítica como actividad enfrentada al mero juicio y capaz de una racionalidad propia. La crítica, que encuentra su expresión en la prosa, que ha habitado los espacios de la reseña y la polémica y que se sabe valer de la cita,